

Lesní kostely na Těšínsku

Vlastimil Ciesar

Známá, neznámá, znovuobjevená i zapomenutá utajená shromaždiště evangelíků v těšínských Beskydech, v období protireformace, ve druhé polovině 17. století.

Úvod

Dr. František Sláma, rodák z Chotěboře, pracoval začátkem 80tých let 19. století na soudu v Těšíně. Během svého působení konal četné výpravy do okolí. Své dojmy ze svých poznávacích výletů sepsal v pozoruhodné knize Vlastenecké putování po Slezsku, vydané v Praze roku 1886. Dovolte mi na úvod přednášky citát právě z jeho vzpomínek: *„Tu a tam na cestě naší maně vnikneme do salaše a brzo na to zase kráčíme podél dřevěných chaloupek goralských, kteréž na ohromné výši blíže tmavých lesů již v století minulých v samotě pronásledování vyznavači učení Lutherova vybudovali...Byly to těžké časy. Kdož věren chtěl zůstatí víře své..., nedbaje poučování a hrozeb jezovitských misionářů, tent v městech a přístupnějších místech vydával se pronásledování, útiskům a příkoří všelikému. Však na horách volnost. Sem sbíhali se tajně vyznavači utiskovaného učení, zde odbývali své modlitby a posilňovali se v odporu proti násilnému obracování na víru jinou, zde nacházeli útulku vypovídání a stíhaní kazatelé evangeličtí, sem za nimi hrnul se lid z měst a vísek okolo Těšína, aby slyšel Slovo Boží v posvátném úkrytu hustých lesů, kdež kazatelnou byla skála...“*

Citát pochází z túry do okolí Visly, Baraní hory a Čantoryje. Sláma následně jmenuje pár konkrétních míst, která jsou s oněmi tajnými bohoslužbami spojena. Vypovídá to o tom, že téma Lesních kostelů na Těšínsku, není jen nějaká novinka posledních desetiletí, kdy došlo k jakému si boomu v jejich odkrývání, (o čemž svědčí publikace vydaná v roce 2010), ale že to bylo ceněné téma minimálně už ve druhé polovině 19. století. Lesní kostely jako významné historické dědictví našeho regionu.

Než Vás pozvu k návštěvě těchto míst, rád bych uvedl několik historických souvislostí, které nám pomohou ony těžké časy, jak o nich referuje soudce Sláma, lépe pochopit.

HISTORICKÉ PŘEDPOKLADY

1568: Církevní řád těšínského knížectví

Zásadním milníkem je vydání Církevního protestantského řádu Těšínským knížetem Václavem Adamem, roku 1568, v jehož úvodu jeho iniciátor píše: „*Za welmi potrzebne uznali a uważili jsme, Krzestianskou Reformatij przy Religii a Nabożenstwi w Nassem Kniżetswti Tiessinskem wyzdwihnuti...*“ Od tohoto roku se náš region stal oficiálně protestantským. Je to období, v němž probíhá stavitelský boom, vznikají nové dřevěné kostelíky, v nichž se objevují luterští pastoři a probíhají evangelické bohoslužby: Guty 1563, Hrabová 1564, Nýdek 1576, Bystřice 1587, Hrušov 1587. Reformace se u nás zabydluje a zapouští kořeny.

1610: Adam Václav katolíkem

Syn knížete Václava Adama, Adam Václav, zprvu horlivý zastánce evangelické víry, přestoupil na přelomu let 1609-1610 zpět do římskokatolického tábora. Jedním z důvodů byl postup na společenské příčce dvora, možnost ucházet se o vlivnější posty ve státní správě. Možná čekal, že i těšínský lid s ním půjde zpět, přirozenou cestou - jenže narazil, těšínský lid pro jeho konverzi pochopení neměl.

1629: Náboženský statut Těšína

Do hry záhy vstoupily pohnuté události 30leté války Misky vah se v té době otáčely z roku na rok, jednou na tu, podruhé na onu stranu. Osudným se pro těšínské evangelíky stal rok 1626. To se Těšínsko dostalo pod kontrolu žoldnéřů dánského generála, protestanta Mansfelda. Místní šlechta mu vyjádřila otevřenou podporu. Avšak i Dánové byli nakonec císařskými oddíly, kterým velel pověstný generál Albrecht z Valdštejna, poraženi. Mansfeld musel ustoupit jablunkovským průsmykem do Uher.

Na náš kraj tvrdě dopadla tvrdá odvetná opatření. Původní Drážďanský akord z roku 1621, kterým císař Ferdinand II. prominul slezským pánům účast na stavovském povstání, byl nyní zrušen a i je teď čekaly konfiskace a odchody do exilu (zavedení Obnoveného zřízení zemského). V Těšíně vládní nařízení uskutečňoval císařský zmocněnec hrabě von Dohn. Roku 1628 uzavřel všechny evangelické kostely, kněze a

učitele vykázal z knížectví. Tento krok byl stvrzen vydáním Náboženského statutu, jímž se město Těšín stávalo výhradně katolickým. V této době náš kraj opouští i známý rodák, kněz Jiří Třanovský, který najde útočiště na Budatíně u Žiliny, později na Oravském zámku a Liptovském Mikuláši, kde vznikne známý Třanovského kancionál.

Vestfálský mír 1648

Budoucí podobu života evangelíků na Těšínském Slezsku vytýčily závěry mírových dohod na konci 30leté války. Konkrétně článek V § 13 vestfálského míru, jenž stanovil: *1. Slezská knížata augsburského vyznání v Břehu, Lehnici, Münsterbergu a Olešnici, jakož i město Vratislav mohou užívat práv a privilegií, která nabyla před třicetiletou válkou. 2. V ostatních slezských knížectvích, jež podléhají bezprostředně královské komoře, přísluší císaři ius reformandi (tj. právo určit a zavést náboženství). Nicméně díky zvláštní přímluvě švédské královny Kristíny nemají být šlechtici ani jejich poddaní nuceni kvůli víře opustit zemi a nemá jim být bráněno v návštěvě evangelických kostelů, které leží mimo hranice těchto knížectví. Ti, kteří by si dobrovolně zvolili exil, nemusí své nemovitosti prodávat, ale mohou si je ponechat a nadále navštěvovat a spravovat.*

1653: Těšínsko vlastnictvím Habsburků

Nedlouho po konci 30leté války, 19. května 1653 umírá poslední těšínská kněžna, Alžběta Lukrécie. Nezanechala žádného žijícího potomka a tudíž, podle starých dohod, knížectví, jako odumřelé léno přechází do vlastnictví českého krále, kterým je v té době Ferdinand IV. Přestáváme být svými pány, a dostáváme se pod přímou správu Habsburků. Do té doby byl přece jen kníže v Těšíně jakýmsi prostředníkem i nárazníkem, vůči Praze, nebo Vídni – to v této době definitivně končí.

Protestantská šlechta na Těšínsku

Vestfálský mír, jeho dohody z roku 1648, zejména ono známé pravidlo „Čí země toho náboženství“, rozdělily sféry vlivu jednotlivých konfesí na katolické, nebo evangelické země. Okolí Těšína, podřízené Praze, respektive Vídni, se ocitlo pod kuratelou římskokatolické správy. Nicméně mírové dohody zaručovaly šlechtickým rodům, které si uchovaly protestantský charakter, přece jen určité náboženské svobody, možnost vést na svých sídlech bohoslužby, do určité doby i možnost vydržovat si své učitele a podobně. Šlo o jakési ostrůvky náboženské svobody.

Kolem roku 1657 u nás bylo asi 120 svobodných panství, v držení asi 140 rodů. Z nichž jen 14 vyznávalo katolickou konfesi. O půl století později, se situace už vyrovnala. V roce 1718 byl pořízen soupis těšínské šlechty, který čítá 106 osob, 54 evangelíků, 52 katolíků. Tato proměna byla dána protireformačním

tlakem, mnohé rody se z našeho kraje vystěhovaly, mnohé přišly, ale mnozí prostě přestoupili, z podobných důvodů jako kdysi kníže Adam Václav – kariéra a prestiž v té době nebylo možno budovat bez toho správného náboženského vyznání. Jmenujme za všechny dva známé rody – Borky z Vendryně a Larische z Karviné. Funkci zemského hejtmána, které v té době zastávali bývalí evangelíci, Kašpar Borek, a po něm hrabě Larisch, by jako protestanté vykonávat nemohli.

Nicméně, díky tomu, že evangelická šlechta, ani v oněch těžkých dobách, nevyklidila své pozice úplně, stala se důležitou protiváhou režimu a tím oporou prostému lidu, který ve věci náboženství neměl na vybranou, a výrazně pomohla přetrvat to půlstoletí náboženského útlaku. Roku 1709 potom 44 šlechtických rodin podpořilo diplomaticky i finančně výstavbu evangelického kostela milosti v Těšíně nad Vyšní bránou městského opevnění.

NA CESTĚ K LESNÍM KOSTELŮM

Dostáváme se pomalu k jádru věci – k fenoménu lesních kostelů, respektive ilegálních evangelických shromáždění v lesích a horách v Těšínských Beskydech. Než se budeme věnovat jednotlivým lokalitám, uvedl bych ještě tři příčiny, které naše předky dohnaly k tak radikálnímu řešení nastalé situace.

1. Odebrání 49 evangelických kostelů (březen - duben 1654)

8. března 1653 vyšlo císařské nařízení pro těšínské knížectví, které vypovídalo luterské pastory z jejich farností, a nařizovalo jejich obsazení katolickými duchovními. Poddanému lidu bylo doporučeno přestoupit na katolickou víru. Koncem roku 1653 byla ustavena náboženská komise, která měla nařízení uvést do praxe. Do čela komise se postavil biskupský komisař pověřený kontrareformací těšínska, fryštátský farář Václav Otík z Dobřan. K ruce mu byl plukovník Abraham Steinkeller a vojenská jednotka.

Tato skupina „rychlého nasazení“ v březnu a dubnu 1654 odebrala protestantům 49 kostelů a 1 kapli. Dokument, z Tschammerova archívu v Těšíně, který zaznamenává tento akt odebrání (Abgenommen) uvádí, že jako první přišly kostely na Třinecku, později v dalších částech dnešní české části Těšínska, v dubnu potom následovaly ty, které dnes leží na území Polska.

2. Turecké ohrožení (1663)

Akce vyvolala vlnu pobouření a odporu – mnozí protestanté, ještě před tím, než byl jejich kostel odebrán, odnesli a schovali bohoslužebné předměty, zejména kalich k Večeři Páně. Šlechtici u sebe schovávali vypovězené pastory a zaměstnali je jako domácí učitele svých dětí, svá panství otevřeli pro

bohoslužebná shromáždění svých poddaných. Navíc, mnozí, hlavně s příhraničních oblastí začali docházet do sousedních Uher, kde navštěvovali evangelické bohoslužby v Čadci, případně v Žilině. V Uhrách v té době panovala ještě poměrně značná náboženská svoboda.

Nicméně situaci zkomplikoval Turecký vpád do Uher, který se v roce 1663 nebezpečně přiblížil k naší hranici. František Sláma, v úvodu zmíněný český vlastenec a historik, ve svých Dějinách Těšínska z roku 1889 pregnantně popsal události kritického roku 1663, kdy klíčovou roli sehrálo hraniční opevnění, Jablunkovské šance: „*Ve velké části země uherské vždy ještě vládli Turci. Roku 1663 podnikli vpád do území, kteréž císaři Leopoldovi bylo poddáno, a po mnohých vítězstvích zajížděli již i do Moravy, pleníce a pustošice, kam přišli. Tatarské jedno oddělení zajelo si tehdy z Uher až k jablunkovským šancím, kdež však již stála na stráži posádka četná, vypravená od šlechty a měšťanstva těšínského. Tataři vrátili se do Uher, narazivše na odpor, a část posádky jablunkovské činila pak výpady do Uher, aby zvěděla o pohybech vojska tureckého.*

Za osvědčenou věrnost odloučil císař Leopold město Těšín od ostatních svých komorních statků. Dal mu jméno „královského města“ a povolil, aby na vratislavský sněm mohl vysílati jednoho poslance. Stavům pak knížectví těšínského vyslovil své uznání a povolil jim, aby vlastní prapor zvláštním odznakem si pořídili.“

Těšín byl sice oceněn, ale blízkost stále hrozícího Turecké nebezpečí, k němuž se přidalo odhalené spiknutí uherského palatína, protestanta Wesseléniho, v roce 1671, vedlo k důslednější rekatolizaci i na Uherské straně, a to pocítili i naši evangelíci tím, že jim bylo zakázáno docházet na tamnější bohoslužby. Mělo to i politický podtext, byly tu oprávněné obavy, že se i místní kacíři podobně zradikalizují, a povstání se může přenést jako oheň ze sousedních Uher i na Těšínsko. To byla další příčina, proč se už záhy začnou evangelíci na Těšínsku scházet po tajnu po lesích. Vedle odebraných domácích kostelů jim byla upřena i možnost navštěvovat kostely zahraniční.

3. Náboženské restrikce

Tou třetí příčinou, spouštěčem, byly rozšiřující se restrikce, které kus po kuse okrajovaly okleštěné náboženské svobody poddaných, kteří se odmítali vzdát vyznání, které převzali po rodičích. V roce 1661 byla náboženská komise přetvořena na komisi „eliminační“, s cílem vymýtit kacířské vyznání z kraje. Následoval výnos za výnosem, stručný přehled některých z nich nám pomůže udělat si plastický obrázek o dobové situaci:

7. 2. 1662: Zákaz ukrývat na panských sídlech predikanty (luterské duchovní), zákaz evangelických bohoslužeb na panských dvorech, povinnost vrátit bohoslužebné předměty.

27. 9. 1662: povinnost navštěvovat katolické bohoslužby, platit ofěry a desátky, za uchovávání predikantů byla vysána pokuta 100 dukátů (zlatých), v případě, že by se nepovolený kazatel našel u poddaného, a on neměl z čeho pokutu zaplatit, hrozil mu těžký žalář

24. 4. 1669: zákaz návštěv protestantských škol a kostelů v zahraničí, především v Čadci a Žilině.

20. 8. 1669: ústupek Vratislavského vrchnostenského úřadu, je povolena soukromá četba postil, evangelických knih, stejně jako modlitby a zpěv. Toto je poslední ostrůvek náboženské svobody.

26. 8. 1669: ve městech může právo občana obdržet pouze katolík, včetně přijetí do cechů, to se týkalo tovaryšů, ale i mistrů, kteří už provozovali nějakou řemeslnou praxi

1681: zákaz opouštění panství bez svolení vrchnosti

7.6 1689: zákaz udílení sňatků, pokud jsou oba, či jen jeden ze snoubenců evangelíky

V září 1670 císař Leopold I. povolává do kraje Jezuity. Mění se strategie – když restrikce příliš nepomáhají, je snaha řešit věc konstruktivně. Tento krok se ukázal skutečně účinným, protože minimálně několik oblastí se podařilo zrekatolizovat – především jablunkovsko, které má dodnes katolický ráz. Jezuitští misionáři ke kázání i vyučování používali místní jazyk, vesměs češtinu, nebo polštinu (protože mnozí z nich pocházeli z Moravy, nebo Frýdecka, i Polska) a také názorné pomůcky – známé jsou misijní obrazy z nedávno vyhořelého kostelíka v Gutech. Dokumenty z té doby hovoří o stovkách obrácených duší.

Nicméně vedle konstruktivní strategie stále používali i represivní metody. Jednou z nich byly razie a zabavování nepovolené literatury, v souvislosti s nařízením z roku 1673 o zákazu přechovávat v bydlíšti luterskou literaturu. Došlo k paradoxní situaci. Na jedné straně platilo povolení soukromé domácí modlitby a zpěvu, ale bez nepovolených modlitebních knih a zpěvníků. Myslím, že to byl ten poslední spouštěč, který nakonec evangelíky zvedl „ze sedadel“ a přivedl je k organizování nenásilného odporu. Jednou z jeho forem byla ona tajná shromáždění po lesích.

LESNÍ KOSTELY

V populární knize Lesní kostely najdeme 9 konkrétních míst, kde se evangelíci na Těšínsku ve druhé polovině 17. století scházeli. Bylo jich určitě více, mnohé z nich upadly do zapomnění, mnohé občas vykouknou z archivních pramenů. Já se Vám tato místa pokusím přiblížit ve třech kapitolách. Začnu s těmi nejznámějšími, nejdéle tradovanými. Potom Vás seznámím s těmi, objevenými poměrně nedávno, koncem 20. století, dokonce ještě i počátkem tohoto století. A nakonec si schovám dvě speciality, jeden zapomenutý lesní kostel, a jeden doposud neobjevený.

I. Známé, tradiční

Oltářní stůl Jan – Bielsko

Začneme u nejdéle tradovaného místa, kde se podle datace na kameni, ale i dobových záznamů, turistických průvodců a podobně, měli v námi sledovaném období evangelíci scházet ke svým bohoslužbám. To místo se nachází v nejvýchodnějším cípu bývalého Těšínského Slezska, u tehdy hraničního města Bílsko, tam kde končí výběžek Těšínských Beskyd. Leží na úbočí Kozí hory mezi Mikušovicemi a Kamenicí, v tzv. Městském lese, nebo také Cikánském lese. Říká se mu Oltářní stůl Jan a nese na svém lemu dataci 1817.

Toto místo, ač pro nás nejvzdálenější, nese spousta stop, spojených s Těšínem a jeho okolím. První osadníci Bělska byli těšíňští měšťané, kterým kníže Měšek I. v roce 1312 daroval k osídlení právě Kozí les, mezi Kamenicí a Mikušovicemi, zvaný také Cikánský, tedy lokalitu, kde se lesní kostel nachází. Pod osídleným lesem vznikla osada Bilicensis. V Kamenici se v 15. století usadili Husité. V 16. století se v Bělsku rychle ujalo i reformační učení Lutherovo, i proto, že město bylo většinově německé – a mělo blízké kontakty na Sasko, kolébku reformace. Vedle husitů tu další významnou stopu zanechal Jiří Třanovský, který tu působil v letech 1625-1627 jako dvorní kazatel místního protestantského šlechtice Jana Sunnegha.

Kostel byl evangelíkům v Bělsku odebrán ve druhé vlně procesu, 16. dubna 1654. Evangelíci přecházejí do ilegality. S ní je spojena ještě jedna významná česká stopa, jmenovitě přítomnost predikanta, zapovězeného faráře Jiřího Joanidese, který pocházel z Frýdku, a v letech 1645-1667 působil v Konské a Ropici. A který se po svém vypovězení ukrýval někde u Bělska. Svědčí o tom údaj o tom, že k roku 1698 tady tajně oddal asi 100 manželských párů. Je třeba říci, že potom co byl Těšín, jako srdce knížectví zcela rekatolizován, stalo se odsunutým centrem, někdy se uvádí „baštou“ luterství na Těšínsku právě Bělsko. Dokládá to statistický údaj z roku 1688, kdy ve městě a jeho okolí žilo jen 5 měšťanů katolického vyznání, zatímco v Těšíně v té době žily (údaj z roku 1679) už jen 3 obyvatelky evangelického vyznání. To odpovídá i posměšným názvům, jakým se v té době Bělsku dostalo: „Matka luterské hereze“; nebo „Jeskyně zkázy“ , či „Pekelná škola Luciferova“.

Ale vraťme se k našemu bělskému Svatému Valentýnovi, knězi Joanidesovi – právě jeho jméno se mohlo později dostat do názvu lesního kostela – Oltářní stůl Jan. Druhou verzi je pojmenování po mecenáši a patronovi místních evangelíků Janu Sunneghovi. Ale jak to bylo doopravdy, se už dnes asi nedozvíme, ani

vytesaný letopočet s datací 1817, není přesně identifikován. Ale má se za to, že se tak stalo u příležitosti 300. výročí zahájení reformace, kdy se místní evangelíci už v toleranční době scházeli legálně ve svém kostele vystaveném v roce 1782. A instalaci kamene si chtěli uctít své předky, jejich věrnost a vytrvalost.

Ale vraťme se ještě do těch dob před tolerancí, kdy toto místo ještě nebylo památkem, ale živým místem tajných bohoslužeb evangelíků. Cennou zmínku o atmosféře takové lesní bohoslužby nám zanechal místní katolický farář, Jan Burian, který pro své nadřízené sepsal zprávu o odhalení ilegálního shromáždění. Zpráva nese datací 6. dubna 1671: *„Evangeličtí kazatelé se tu objevovali častěji, o velkých svátcích vysluhovali Večeři Páně v lesích i domech vesničanům, kteří se dnem i nocí za nimi hrnuli, poskytující jim pomoc a azyl. Když jsem to 6. dubna tohoto roku, v nejbližším lese zaznamenal, vzal jsem si sebou Fryderyka Kryschera a 5 dalších vojáků a vyšli jsme spolu s rektorem naší školy. Zastihl jsem tam početné shromáždění, také stůl k luterské mši, a lavici. Lidé svými těly clonili, kryli „sluhu“(predikanta), někteří nosili kameny, načež se s posměšnými úšklebky rozešli třemi směry...“*

Na mapě z roku 1826 je místo, kde lesní kostel leží, nazváno „Johannes Stein“ – Janův kámen, a v jeho blízkosti je zakreslen i vodní pramen. To je také typický znak lesních kostelů, jak si ještě ukážeme – vedle uzavírání manželských svazků a vysluhování Večeře páně, tu totiž probíhaly i křty. Na kámen se v mezičase zapomenulo, až na něho v roce 1993 upozornil hajný František Ježak, bydlící v nedaleké hájence, který kdesi napsal, že se stará o kamenný stůl, a opravuje u něho lavičky pro turisty. V roce 1996 byl kámen restaurován, 31. srpna 1996 se u něho konala první bohoslužba, která se od té doby pravidelně každý rok opakuje. Možná ještě pár slov ke stolu: má průměr 177 cm, tloušťku 19 cm, stojí na třech pilířích.

Kámen na Równicy – Ustroň

Ustroň je další lokalita, u níž se nachází tradiční lesní shromaždiště. Ve svahu, kousek pod vrškem Równice, kopce, který se nad lázeňským městem tyčí do výšky 884 m. n. m. I Ustroň je nám blízký, nejen svoji polohou, blízko státní hranice, ale i historicky. Zejména železárnami, které tam vznikly počátkem 70tých let 18. století, a staly se průkopníkem hutnictví na Třinecku. Později, když se Třinecké železářny rozvinuly, byly železářny v Ustroni uzavřeny (1907), a materiál, know-how i lidé přesunuti do Třince.

Druhou stopou, která nás vrátí do námi sledovaného období, je Jadviga Karwinská, která se do Ustroně provdala za držitele panství Martina Klocha, začátkem 17. století. Začátkem 30leté války postihla Ustroň tragédie, v podobě drancování, a vypálení města a dokonce zavraždění majitele Klocha. To vše měli na svědomí císařské oddíly. Tehdy mnozí lidé uprchli do blízkých lesů a hor, a začali je intenzivněji osidlovat. S Ustroni je spojen ještě další, významný evangelický šlechtic, Jiří Czammer z Iskrzycyna na

Nierodzimu který odkoupil část Ustroně roku 1627. Právě jeho jméno, či jméno jeho potomků nese knihovna a archiv u Ježíšova evangelického kostela na Vyšní bráně v Cieszynie, kde se nachází stovky významných dokumentů, knih.

Kostel v Ustroni byl evangelíkům odebrán jako jeden z posledních, 18. dubna 1654. Ve vizitační protokolu z roku 1697 je popsán jako celý ze dřeva, „zneuctěný heretiky“, a později opět obnovený. Farářem tu v té době byl Jiří Soyka z Opole, který k víře doposud obrátil 80 farníků. Kdybychom to porovnali s čísly z Jablunkovska, tak to není příliš velké množství. Tam faráři udávají množství obrácených farníků ve stovkách. Svědčí to o tom, co jsme si už četli v úvodu z pera Františka Slámy, o nezlomnosti zdejších luteránů. O jejich stále pevném postavení svědčí ještě jeden údaj z citovaného protokolu, který v Ustroni k roku 1697 zaznamenává dva kostelníky: Michala Bayera-katolíka a Pavla Korcze – akatolíka, tedy evangelíka.

Lesní kostel se nachází u pramene potoka Gościradowiec, a právě kámen na jeho zřídle nese dataci 1904. Což by svědčilo o tom, že někdy v té době se toto místo začalo kultivovat. Lesní kostel kromě početných laviček tvoří dva kameny. Jeden svislý, druhý plochy. Na svislém, se nachází symbol kalicha, Bible a roku 1934 byl z boku vytesán nápis, který známe již z kostela v Cikánském lese: *„Zuj obuv svou, neboť místo, na kterém stojíš je země svatá.“* Citát z 2. knihy Mojžíšovy upomíná na Mojžíše, kterému se Hospodin zjevil v hořícím keři a povolal ho, aby osvobodil lid izraelský z egyptského zajetí. V pozadí tady slyšíme aktuální zvěst o svobodě, která pro evangelíky na Těšínsku nebyla vždy samozřejmostí. Výzva k vyzutí, je zase apelem k úctě k místu, na kterém se naši předkové shromažďovali k bohoslužbám.

Tradice bohoslužeb u Kamene na Rownici se datuje k roku 1961, kdy tu Ustroňský pastor zorganizoval první bohoslužbu. Děje se tak dodnes, pravidelně ve čtvrtek po Neděli Svaté Trojice, na přelomu jara a léta.

Toleranční památník Godula - Komorní Lhotka a okolí

Po tom co jsme se seznámili se dvěma tradičními lesními kostely na současné Polské straně Těšínského Slezska, přeneseme se nyní na naše území, a představíme si pro změnu naše dva nejdéle známá, či tradovaná shromaždiště. Jedním z nich je toleranční památník na Goduli, poblíž Komorní Lhotky. Tradice založení památníků dobově odpovídá tradici Kamene na Rownicy – tedy začátku 30tých let 20. století. Toleranční památník na Goduli byl vztyčen roku 1931, ke 150 výročí vydání Tolerančního patentu (1781). Na památníku je nápis: *„Na paměť 150. výročí vydání tolerančního patentu a náboženské svobodě.“* Ve druhé části je potom bližší komentář: *„Na tomto místě shromažďovali se tajně slezští evangelíci v době*

náboženského útisku a byli tu posilováni u víře kazateli ze Slovenska“. Zcela dole je ještě připsáno: Postavila Ev. Matice Třanovského.

Nicméně snaha vybudovat zde památník, se datuje už do roku 1921, kdy o to usiloval evangelický sbor v Komorní Lhotce, avšak československé úřady to tehdy nepovolily. Farnost byla totiž značně proopolsky orientována, a úřady se asi obávaly, že památník příliš nepřispěje k státotvorné ideji. I tak se zde odehrálo první shromáždění, 25. července 1924 pod záštitou Evangelické mládeže. S památníkem uspěla až o 10 let později už zmíněná česká evangelická matice. Památník tak v sobě nese i stopy česko-polského konfliktu, který po konci 1. světové války a po vyhlášení Československa, byl u nás, jak víte, velmi ožehavý.

Teprve po 2. světové válce, kdy se poměry nakrátko uklidnily, se k místu opět přihlásil evangelický sbor a pod záštitou mladého pastora Vladislava Santaria se u něho v letech 1948-1950 uskutečnilo několik výročních shromáždění dětí z nedělních škol a mládeží. To bylo ale záhy zakázáno komunistickým režimem, který v té době nastupoval k moci. A tak obnovy se památník dočkal až roku 2000, kdy byl zcela renovován za faráře Jaroslava Kalety. Od té doby se u něho každoročně v květnu konají výroční slavnosti. Za zmínku stojí i to, že památník byl jako 6. zastavení zařazen do naučné Stezky pokladů Goduly, kterou v roce 2012 vybudovala obec Řeka.

Ale vraťme se do druhé poloviny 17. století, kdy se zde konaly tajné bohoslužby. Oblast kolem Goduly spadala do okruhu kostelů, které byly odebrány hned druhý den po spuštění akce, 23. března 1654: Ropice, Guty, Střítež, Hnojník. Obrázek o napjatých konfesních vztazích uvnitř těchto farností, svědčí jeden dochovaný případ, z nedaleké Stříteže. Stalo se to v neděli 16. května 1661, v tamním kostele sv. Michaela. Čekalo se na pana faráře Orlíka, který neobsazenou farnost Střítež administroval z nedalekého Těrlicka. Ovšem měl značné zpoždění, což znervózňovalo zejména paní Helenu Juditu Mitrovskou, rozenou Sobkovou, evangeličku, manželku držitele Stříteže, Karla Mitrovského. Paní Mitrovská chtěla totiž podle zvyku, dát v poledne zazvonit na připomínku své nedávno zesulé matky. Kněz Jiří Orlík nakonec dorazil, ale mše se pochopitelně protáhla, a tak dvanáctá odbila v době, kdy právě kázal. Paní Mitrovská to nevydržela, a dala kostelníkovi pokyn, aby začal zvonit, podle tradice, přesně v poledne.

Rozezlený farář si po mši paní předvolal a očastoval jí těmito slovy: „Počkej, počkej, švédovko a rebelantko, pojedem do pana děkana na tě žalovati.“ Nadávky se týkaly náboženského vyznání paní Mitrovské. Věc se dostala k městskému soudu v Těšíně, kde se tvrdilo: „Pani materiji své mocně zvoniti dala i s pomocníky svými, kněz kdy tak toho zabraňoval, obrazy i nenáležitými slovy ublížen a okrvavený jest, čehož slušně činiti neměla...“ Soud vyhrál farář, paní Mitrovská se měla omluvit a zaplatit pokutu. Ona se ovšem odvolala k apelačnímu soudu do Prahy. Případ se táhl někdy do roku 1665, a jeho vyústění

nakonec není známo, p. Pindur, který případ zrekonstruoval, jej v dokumentech už nenašel. Ale i tuto podobu měl v té době, skutečně nesmiřitelný boj evangelíků s katolíky.

Jazyk bohoslužeb 1697

Když už jsem nakouzl národnostní problém spojený s tolerančním památníkem na Goduli, může pro nás být zajímavý údaj z roku 1697, z vizitačního protokolu, který zaznamenal i jazyk, v jakém se v jednotlivých farnostech vedly bohoslužby. Bylo to dáno jazykovými schopnostmi kněze, ale především jazykem lidu, kterému se z misijních důvodů snažili faráři přizpůsobit.

Ve farnostech Střítež, Ropice, pod níž spadaly třeba i Guty, nebo Kanská se uvádí jazyk „Moravica“ – moravština. Ve Vendryni, pod níž spadaly Nýdek, Bystřice, je uveden jazyk „Polonica“ – polština. Horní Lištná eviduje rovněž polštinu. Polštinu nacházíme ještě v Těrlicku a Kostelci, a zejména v Jablunkově a okolí. Tedy jen v oblasti směrem k Frýdku, byl živý moravský jazyk, opačným směrem už v té době převládala „polonica“ – určitě ne čistá polština, ale s příměsí nářečí.

Zakámen - Nýdek

Druhým lesním kostelem, s dlouholetou tradicí, je na našem území bezesporu Zakámen pod Čantoryjí, v katastru obce Nýdek. Právě toto místo koncem 19. století, nejpřesněji ze všech, popsal a identifikoval František Sláma, během svého putování po našem kraji: *Pod báječnou horou Čantoryjí na pahorku nazvaném Lysá, kamž nyní obracíme své kroky, nachází se též takové místo. V hustém lese na pahorku tomto strmá zvedá se skála. Na nejvyšším jejím bodu velký stojí kámen, na nějž volně položití se lze. V bouřlivých letech nesnášenlivosti náboženské stával tu kazatel, dole pod skálou pak jeho věrní posluchači, kteří zdaleka sem do úkrytu neschůdných hor spěchali, aby poslinili se ve víře. Skálu tuto lid nazývá „kámen“ a horská tato místa „za kámen“.*

Můžeme si všimnout typického znaku společného se všemi lesními kostely, onen „kámen“ u něhož je shromaždiště soustředěno. Ať už přírodní, v podobě skály, ať už umělý, v podobě oltářního stolu, nebo obelisku.

Dějiny spojené s tímto lesním kostelem jsou také velmi pestré a zajímavé. Vážou se k farnímu kostelu ve Vendryni. Vendryňský farář měl na starosti i kostely v Bystřici a Nýdku. Zatímco kostel svaté Kateřiny ve Vendryni byl už historickým kostelem, jeho vznik sahá údajně až do 12. století, tak kostely

v Bystřici a Nýdku, byly vystaveny právě v období reformace. Evangelíci tady měli tedy velmi silné zázemí. Dobré časy pro ně skončily právě roku 1654, kdy zemřel Jan Borek, evangelík a jejich zastánce. Bratr Kašpar Borek, který se právě ujímal funkce zemského hejtmana, byl už v té době pár let katolíkem. V dokumentech se dochovala zpráva, že když měl Jan Borek pohřeb, jeho bratr Kašpar nedovolil, aby byl pohřben v kryptě Vendryňského kostela, jak se to v případě pánů Vendryně dělalo. Ale, „byl při vendryňském kostele přede dvěma pochovaný, protože v luterské víře umřel...“.

Nebyla to určitě náhoda, že jako první, z těch všech 50 kostelů, byly odebrány kostelíky právě v Borkově rajónu, ve Vendryni, Nýdku i Bystřici, 21. března 1654. Tady to všechno začínalo podle rčení: Je třeba si zamést nejprve před svým vlastním prahem. Nicméně, před správcem Vendryně nestál vůbec lehký úkol. O rok později, 1655, si Kašpar Borek do nově založené pozemkové knihy vlastnoručně zapsal, že ve Vendryni žije jediný katolík, chalupník Jan Masař, zbytek že se hlásí k „luterskému kacířství“. Do této problematické farnosti byl povolán farář Jan Miedzarski, původem z Polska. Své poslání ale nezvládl, a raději uprchl do Uher. A tak roku 1659 musel být povolán do služby nový farář Jakub Mitek.

Z té doby pochází zpráva o 10 predikantech, zakázaných kněžích či učitelích, kteří ilegálně působili na Těšínsku, a hned 3 z nich právě ve Vendryňském regionu: „*Mikolaj Saidany, predikant, meška pod horami těšínskými ve vsi Hlechové (Hlučová)Jan Zachanader, nekatolický žák ve vsi Karpentnej reziduje...Andreas Bethleva, predikant, potůla sa někdy v knížectví Těšínském a před Velikou nocí okolo vsi Vendryně nekatolické učení měl a bezmála byl lapený od dvojctihodného kněze Jakuba Mitteia, faráře Vendryňského...*“

Stížnosti pokračují i v dalších letech. Jsou spojeny i s vrchností, která se nevzdala evangelické víry, a všemožně své poddané podporovala. Nýdčané měli štěstí na takové pány, kterými v inkriminované době byli Goczalkowští. Jezuitští vizitátoři si na jejich adresu poznamenali. „*28. dubna 1670 hostil Henryk won Goczalkowsky na svém pantsví v Gumnech „predikanta“, vysluhujícího evangelické bohoslužby s luterskou Večeří Páně, ale byl přinucen utéci... Karel Goczalkowski z Dziegielowa shromažďuje poddané a čte jim kacířské postily... lidé si čtou po domech protestanské postily, šlechta znevažuje církevní svátky... V roce 1688 si jiný kněz stěžuje: „klíče od skříně, ve které byly v Nýdeckém kostele přechovávány kalichy, mají nýdečtí obyvatelé. Protože jsou to převážně protestanté, je důvod se obávat, že je budou (kalichy) používat přicházející protestanští pastoři. Klíče od kostela má schraňovat vendryňský farář“* Není vyloučeno, že je řeč o liturgickém náčiní, které se využívalo právě za kamenem, na tajných bohoslužbách.

Ještě z roku 1688 pochází zpráva o tom, že v Bystřici místní luteráni chránili potulného kazatele „se zbraní v ruce...“ Nicméně, nic není navěky, a i konfesní tvář Vendryně a okolí se pozvolna začínala měnit. Ve vizitačním protokolu z roku 1697 čteme, že Vendryňský farář k víře obrátil 600 duší, které v ní setrvávají. Takže nesporný úspěch.

Pár slov k současnosti. I Lesnímu kostelu Za kamenem se dostalo té cti, že byl obcí Nýdkem zařazen jako jedno ze zastavení, i s informační tabulí, Rytířské stezky, která vede z Nýdeckého náměstí kolem skal Čantoryjských rytířů, právě k lesnímu kostelu, a potom dále na vrchol, k rozhledně a zpět do Nýdku. Lesní kostel Za kamen vešel do pozornosti veřejnosti v roce 1992, kdy se tu na jaře konala slavnost, umístění pamětní tabule u příležitosti 400tého narození Jiřího Třanovského, z jehož kancionálu se i zde, v oněch pohnutých dobách zpívalo.

II. Znovuobjevené

Seznámili jsme se se 4 stěžejními lesními kostely na Těšínsku, po obou březích Olzy. Nyní bych přešel k další kapitole, kde se zastavíme na místech, které byly jako lesní kostely objeveny a identifikovány poměrně nedávno. Nebudu se už podrobně věnovat všem. Vybral jsem si jen dva z nich, protože mají úzké sepjetí s našim regionem.

Kościolki – Dolní Lomná

S objevem lesního kostela Kościolki, v katastru Dolní Lomné, je spojen pozoruhodný příběh. První stopou vedoucí k jeho objevení byla informace uveřejněná v periodiku Glos Ludu regionálním historikem panem Janem Korzennym, který v Opavském archivu našel zmínku o tom, jak zdejší hajný podává udání na shromáždění podezřelých osob v lesích Dolní Lomné. Právě v 17. století. Druhou indicií byl rozhovor, který v nemocničním pokoji v Třinci na Sosně zaslechnul tehdejší kurátor náveského evangelického sboru Karel Sikora. Dva lesní dělníci se bavili o tom, jak pod lokalitou Kostelky, která leží asi v polovině cesty mezi turistickou chatou Skalka a Kamennou chatou pod Velkým Polomem, našli podezřelý kámen, na němž poznali křesťanské symboly a spojili si ho s dávnými bohoslužbami evangelíků, o nichž slyšeli. Tito pánové si povídali o tom, jak symboly znehodnotili a kámen shodili do potoka. Kurátorovi Sikorovi to nedalo a tak se svým vnukem, Petrem Plachtou na podzim roku 1992 vyrazili do oblasti kámen najít. (autentické svědectví Petra Plachty, současného kurátora evangelického sboru v Písku)

Zbývá dodat, že farní sbor v Návsi, z iniciativy tehdejšího pastora, pozdějšího biskupa naší církve, Jana Waclawka, zorganizoval u nově instalovaného kamene první bohoslužbu. Bylo to 8. srpna 1993. Od té doby se tu místní vracejí, zpravidla v den Památky posvěcení kostela v Návsi, 3. neděle v srpnu.

Bukowa u Wisly (na Szymkowie); Do wiary u Wisly

Další lokalitou, se zvýšeným výskytem lesních kostelů je Wisla, zvláště okolí kolem Malinovské skály. O těchto místech věděl i náš průvodce František Sláma, už v 80tých letech 19. století: *„Aby unikali trestům, protestanté sbíhali se tajně nočního času do úkrytu neschůdných hor, aby tam odbývali své modlitby a posilňovali se v odporu proti víře katolické. V krajině vislanské blíže hranic haličských scházeli se v malinovské skále, v níž nachází prý se tajemná skrýš.“*

Právě kousek pod Malinovskou skálou se nachází lesní kostel „Do wiary“. Patří mezi nejpozději identifikované shromaždiště evangelíků. Na základě vyprávění pamětníku, kámen objevil pastor z nadalekého Szczyrku Jan Byrt, roku 2005. První slavnostní bohoslužba proběhla 30. září 2007.

Jiným z místních lesních kostelů je Kámen na Bukowe, ležící ve svahu stejnojmenného vršku nad Wislou. První bohoslužbu u něho uspořádal pastor Karol Samiec, 29. září 1983.

Amfiteátr na svahu Vysokého - Jaworze

Architektonicky nejpozoruhodnější lesní kostel se nachází u Bielska, v katastru nedaleké obce Jaworze. Jedná se o Amfiteátr ve svahu pahorku Vysoký. Je to opravdu kaskádovitý amfiteátr – se stupněmi vyloženými plochými kameny asi pro 500 lidí, jak to známe z antických divadel. Je to unikátní, jediný svého druhu lesní kostel. Takový amfiteátr nebylo možno utajit, a tak se historici domnívají, že nad ním ochranou ruku držela vlivná evangelické šlechta. A tady najdeme opět naši stopu. Jaworze bylo v té době v držení Bludovských z Bludovic. Když byl místní dřevěný kostelík odebrán 16. dubna 1654, Jan Bludovský dovolil svým poddaným evangelického vyznání sloužit bohoslužby na svém dvoře (zámku, tvrzi). Sloužil zde predikant Jan Niesycjus, před tím duchovní v Jasienicy. Do lesa se shromáždění přenesla později, kdy bohoslužby na šlechtických dvorech byly už zakázány.

Kostel, jeho kaskády byly odhaleny v 80tých letech minulého století Spolkem milovníků Jaworze. Slavnostní odhalení místa se ve spolupráci s obcí i evangelickým sborem konalo 19. října 2001.

Zpovědisko – Horní Lištná

Trochu déle bych se zdržel v posledním, nedávno objeveném lesním kostele, a to proto, že se nachází nedaleko odtud, v Horní Lištné, kousek za hranicemi na Polském území a je, co se týče Třince, asi nejbližší doposud objeveným lesním kostelem. Kostel v Horní Lištné byl evangelíkům odebrán jako první z oněch 49, 21. března 1654. Vizitační protokol z roku 1697 uvádí, že farář k víře obrátil více jak 100 osob. Nicméně pár řádků předtím se výslovně uvádí: „Luterani recurrunt ad sylvos“ – „luteráni se nadále uchylují do lesů“.

Místo oněch lesů, lokalizoval v roce 1980 tehdejší student teologie Jan Sztwiertnia, který na toto téma psal diplomovou práci. Na stopu lesního kostela, položeného v lokalitě Podlesí na úpatí Malé Čantoryje, jej přivedl pastor Józef Krop, místní rodák, s tím, že jej tam v době, kdy byl ještě dítětem, přivedl těšínský farář Jan Pindór, rovněž rodák z Horní Lištné. Pastor Pindor má pro Třinec klíčový význam – byl to on, kdo v 80tých letech 19. století, jako farář v nedalekém Těšíně, začal vést první bohoslužby v Třinecké škole a tato iniciativa se brzy přetavila do výstavby evangelického kostela v Třinci, posvěceného roku 1899. Podařilo se mi sehnat památník, který si kněz Pindor na sklonku života sepisoval, a v něm jsem našel klíčovou informaci, i o lesním kostele na Podlesí.

V památníku vzpomíná, jak v dětství chodívali na Velikonoční pondělí s bratrem s vinšem k dědečkovi na Podlesí pod Malou Čantoryjí. Šli podél řeky Lešnice, prošli obcí a potom lesíkem nahoru až pod Čantoryji, kde pod lesem stávalo stavení rodiny Kozlů – rodiště Pindorovy matky. Nebyl to tedy nikdo jiný než dědeček, nebo matka, kteří malému Jasiovi vyprávěli o tajném shromaždišti, jak jim o tom vyprávěli zase jejich předci.

Název místního lesního kostela „Zpovědisko“ odkazuje ke Zpovědi a Večeři páně, obojí je v evangelické bohoslužbě přirozeně spojeno – je to i jeden z typických znaků našich lesních kostelů, jak jsme si dnes ukázali. První bohoslužby se tu konaly v roce 1987, a potom od roku 1993 vždy koncem června. Dva kameny umístěné v centru shromaždiště nejsou původní, ale to nic neubírá na hodnotě tohoto místa.

III. Zapomenuté, neznámé...

Na závěr jsem si schoval dvě speciality, dva lesní kostely, z nichž jeden byl doložen nejen historickým zápisem, ale i fotografií oltářního kamene, ale žel, obojí upadlo do zapomenutí. O tom druhém se dochovaly jen záznamy, i ústní tradice, a nám se ho pravděpodobně podařilo najít.

Lesy Oldřichovské

Tím prvním kostelem je shromaždiště v „Lesích Oldřichovských“, jak o něm ví už roku 1882 František Sláma: *„Z Bystřice pak bělá se poblíže dřevěného katolického kostelíčka zděný chrám evangelický, v němž nachází se památný kámen. V kameni tom vytesaný kříž kdysi za dob útisku náboženských ležel v lesích Oldřichovských. U něho scházeli se protestanti k modlitbám, když chrámy jim byly odňaty a vyznání jejich hubeno.“*

Kámen, o němž Sláma referoval, se v sakristii bystřického kostela skutečně nacházel – to je on, s popisem: *„Oltarz przedtoleracyjny w Łyżbicach MDC.“* Datace je obecná – 1650... Zaujme, že zatímco Sláma hovořil o Oldřichovském lese, u oltáře byl popisek odkazující k Lyžbicím. Řešení je nasnadě. S největší pravděpodobností se jednalo o dodnes dochovaný les mezi Lyžbicemi, Oldřichovicemi a Karpentnou, les, který dnes protíná nová rychlostní silnice. Jako Lyžbický rodák si pamatuji, že jsme z Lyžbic do Oldřichovic jezdili na kole tzv. Lynii – lesní cestou, která tímto lesem procházela. A tomu lesu naši říkali Rovný les. Myslím, že to bylo někde tady, kde se mohli scházet evangelíci ze všech tří obcí. A dokonce tuším, kde by to mohlo být. Vy kdo jste místní, určitě znáte zdejší vyhlášený pramen, na mapách nazývaný Živá voda, se skutečně kvalitní vodou.

V roce 1999 tu lesní správa vybuodovala kamenné schodiště, stojí tu i turistické odpočívadlo. Ale pramen tu byl už před tím, pamatuji si ho ještě z 80tých let jako malý kluk, kdy tu byl ještě dřevěný žlábek. Mohlo to být to místo, kde stál ten pamětní kámen? A přirozeně se po něm zachoval jen pramen, kde lidé chodili dále? Pramen je důležitá indicie, jak jsme při lesních kostelech viděli. Ale to konkrétní místo, mohlo být i někde jinde – každopádně bych ho ale zcela jistě lokalizoval do tohoto lesa, mezi Oldřichovicemi a Lyžbicemi. Zbývá dodat, že památný kámen se ze sakristie Bystřického kostela ztratil, podobně jako vzpomínka na konkrétní lesní kostel, kde sloužil jako oltář.

Les za Milíkovem

Jedny kameny se ztrácejí, jiné zase nacházejí. To je případ posledního kostela, k němuž vás chci dnes večer pozvat. Na podzim loňského roku jsem v Třineckém Hutníku publikoval článek o lesních kostelech, a zmínil jsem tam Les za Milíkovem, jako jedno z míst, kde se evangelíci v době pronásledování scházeli: *„V roce 1677 si prokurátor Těšínské komory A. Ch. Wielopolski stěžoval u regenta komory Abraham von Ecka, ve věci tajné, nepovolené evangelické bohoslužby „v lese za Milíkovem“, které se měli účastnit obyvatelé Milíkova, Návsí, Karpentné, jak i heretici z Bocanovic a Mostů u Jablunkova, a na které měl sloužit luterský putovní predikant (kazatel). Vrchnost vzala udání na vědomí, ovšem varovala před přehnaně represivními opatřeními, s obavou, aby poddaní nerozšiřovali řady těch, kteří sbíhali z gruntů, povětšinou do nedalekých Uher, kde hledali náboženskou svobodu.“*

Můj kolega, farář Erich Bocek si toho všimnul, a hned mně kontaktoval s tím, že rodinná známá, paní Emilie Sikorová z Jasení, takové místo u Milíkova zná. Vyprávěla jí o něm její babička, ročník 1898, která bydlela pod Kozubovou. Té zase její maminka říkala: „*vanelicy się schodzili przy kamiyniu w Strzysmszy*“. Jednou při návratu z Kozubové, se známým, panem Sikorou z Milíkova, se tam vypravili a kámen skutečně našli. Manželé Bockovi se tam před 2 lety vydali také, do údolí potoka Strzysmszy pod Kozubovou, a i oni kámen objevili. (svědectví paní Ireny Bockové: „*My jsme se o lesním kostele ve Strzysmszy dověděli v létě 2015 od paní Emilie Sikorové z Jasení. Znáám ji od dětství, je to místní rodačka a kamarádka mé maminky. Ta vzpomínala, že ji a její rodinu na ono místo zavedl jejich známy zhruba před 35-40 lety. Říkala, že tam byl kámen, který ji připomínal oltář. Takové místo jsme s Ryskem (manžel) hledali a Rysiek ho našel - přesně odpovídá popisu paní Sikorové.*“)

Pastor Bocek mně na ono místo vzal před dvěma týdny, opět jsme ho našli, oprášili od sněhu. Jedná se o obelisk jehlanovitého tvaru. Novým nálezem byl objev kříže, který je vytesaný na špičce oltářního kamene.

Závěr

Myslím, že to by mohla být dobrá tečka za dnešní přednáškou – taková výzva, objevit třeba další lesní kostely, anebo se alespoň k některým už z objevených někdy vypravit. Tip na výlet. Zbývá jen dodat, že částečné náboženské uvolnění přišlo v roce 1709, kdy vrchnost povolila výstavbu evangelické modlitebny v Těšíně, nad Vyšní branou. Lesní kostely svůj význam potom ztratily po roce 1781, kdy císař Josef II. vydal Toleranční patent, a bylo možno vystavět evangelické modlitebny na vsích a ve městech. Lesní kostely přešly do historie.

A poslední poznámka: Není náhoda, že toleranční modlitebny vznikly po roce 1782 právě v blízkosti lokalit bývalých lesních kostelů, tam kde vytrvali ti nejvěrnější: V Komorní Lhotce pod Godulou, v Bystřici u Nýdku a Oldřichovic, v Návsi u Lomné a Milíkova. Lesní kostely tak nakonec ovlivnily i současnou tvář našich obcí, když se promítly do jejich urbanistického vzhledu, v podobě už ne utajených, ale viditelných dominant.